

Mato ZOVKIĆ

DJELOVANJE DUHA BOŽJEGA U NEKRŠĆANSKIM RELIGIJAMA I KULTURAMA*

Sažetak

*Pavlovim apostolskim iskustvom i naukom da pogani imaju brojne vrline, savjest i vrijednu kulturu, nadahnuli su se oci Drugog vaticanskog sabora pri novom vrednovanju religijskog i kulturnog pluralizma u današnjem svijetu. U različite dokumente (DH, NAE, LG, AG, GS) utkali su vjeru i nauk današnje Katoličke Crkve da u nekršćanskim religijama i kulturama postoji "sjeme istine", te da mi katolici s njima trebamo dijalogizirati i surađivati radi općeg dobra. Za razliku od saborskih dokumenata, u kojima se dopušta da Duh Božji djeluje u pojedinim nekršćanima koji čine dobro, dokumenti katoličkog učiteljstva posljednjih petnaestak godina ističu da Duh djeluje i u nekršćanskim vjerskim zajednicama, te kulturnim institucijama. To uči Ivan Pavao II. u enciklikama *Christi fideles laici* (1988.), *Redemptoris missio* (1990.), *Veritatis splendor* (1993.). Tumačeći nauk Sabora i Pape, to čine i različiti dikasteriji Sv. Stolice koji prate međureligijsku i kulturnu djelatnost u današnjem svijetu, kao Međunarodna teološka komisija u dokumentima *Vjera i inkulturacija* (1988.), *te Kršćanstvo i religije* (1997.), zatim Papinsko vijeće za međureligijski dijalog u dokumentima *Stav Crkve prema sljedbenicima drugih religija* (1984.), *Dijalog i naviještanje* (1991.), *te Katekizam Katoličke Crkve* (1992).*

Nekršćanske religije na svoj način čuvaju čovjekovu transcendentnost te odgajaju ljude za moralno dobro, a kulture oplemenjuju pojedince i narode za izgradnju vlastite zajednice i svijeta. Katolici ostaju pri svome uvjerenju da je u kršćanstvu punina objave i spasenja ponuđenog u Kristu, ali poštuju i vjerničku savjest drugih koji svoju religiju drže vrhunski istinitom. Za katolike je kriterij prosuđivanja dobra i istine u nekršćanskim religijama i kulturama vjerska istina i čudorede hakov predlaže kršćanstvo, jer dijalog i humanitarna suradnja traže i omogućuju ustrajanost u vlastitoj vjeri, te poštivanje vjere i kulture drugih.

* Predavanje održano 5. siječnja 1998. u Sarajevu, na redovnoj tribini (Teološke teme) Vrhbosanske katoličke teologije.

U omjeru u kojem Crkva prepoznaje, razabire i usvaja ono što je kao pozitivno i dobro Duh Sveti načinio u riječima i djelima nekršćana, postaje sve više prava katolička Crkva 'koja govori svim jezicima, koja u ljubavi razumije sve jezike i na taj način nadvladava babilonsko rasulo' (AG 4)... Na temelju takvog izričita priznavanja prisutnosti Duha Kristova u religijama ne može se isključiti da one kao takve vrše izvjesnu spasenjsku funkciju, to jest pomažu ljudima da postignu konačnu svrhu, unatoč svoj nejasnosti (*ambiguitet*). U religijama biva izričito istican odnos čovjeka prema Apsolutnom, njegova transcendentalna dimenzija. Bilo bi teško zamišljati da spasenjsku vrijednost ima ono što Duh Sveti čini u srcima ljudi kao pojedinaca a da toga nema ono što isti Duh čini u religijama i kulturama, jer novije učiteljstvo kao da ne dopušta tako drastično razlikovanje.

Međunarodna teološka komisija, *Kršćanstvo i religije* (1997), br. 78 i 84.

Uloga Duha Svetoga u pripravi za Jubilej 2000. poticaj nam je da pogledamo poslijesaborske dokumente crkvenog učiteljstva sa stajališta prepoznavanja, prihvaćanja i podupiranja djelovanja Duha Božjega kod nekršćana kao pojedinaca i kao pripadnika vjerskih i kulturnih zajednica. Namjerno upotrebljavam starozavjetni izraz "Duh Božji", zato što ga je upotrijebio i Sabor u poglavlju Ljudska zajednica Pastoralne konstitucije *Gaudim et spes*: "Duh Božji koji divnom providnošću upravlja tok vremena prisutan je u tom razvoju."¹ Koncilski teolog da Yves Congar priredio je teološku studiju o djelovanju Duha Svetoga u Crkvi prema Saboru,² ali još nema dobrih sinteza novijeg katoličkog učenja o djelovanju Duha u nekršćanskim religijama i kulturama.

Počinjem osobnim doživljajem susreta s jednim budističkim monahom. Zove se dr. Mettanando Bhikhu, rodom je iz Tajlanda i bio je obrijane glave kad smo se susreli u talijanskom gradiću Riva del Garda, u rujnu 1994. za vrijeme šestog kongresa Svjetske konferencije religija za mir.³ Magistrirao je budističku te-

1 Latinski tekst GS 26,4 glasi: "Spiritus Dei... *hinc evolutioni adest*" i trebalo bi prevesti: "Duh Božji ... pomaže pri ovom razvoju". Usp. M. Zovkić, "Duh Božji u graditeljima humanijeg svijeta", CUS 1972, 135-140.

2 Usp. Yves Congar, *Je crois en l'Esprit Saint*, tri sveska, Les Editions du Cerf, Paris, 1979-1980. Služio sam se prijevodom na njemački *Der Heilige Geist*, Herder, Freiburg, 1982., 510 str.

3 *World Conference on Religion and Peace (WCRP)* ima sjedište u New Yorku te ogranke u tridesetak država. Između ostalih, u Hrvatskoj. U Sarajevu od listopada 1996. ima svoj ured, te nastoji pomagati vjerskim poglavarima Bosne i Hercegovine u međureligijskoj suradnji, posebno u osnivanju Međureligijskog vijeća. Nešto više rekao sam o WCRP u svojim člancima "Uključivanje Hrvata u međureligijske mirovne pokrete", CUS 1994, 45-56, te "Međureligijski dokument o globalnoj etici predložen u Chicagu 1993", CUS 1994, 247-262.

ologiju, te u Sjedinjenim Američkim državama završio studij medicine, a zatim odlučio postati budistički monah i kani to ostati cijelog svoga života. Budući da nešto znam o kulturi i javnom mišljenju u SAD, posebno o pokretu žena za veća prava u društvu i vjerskim zajednicama, zapitao sam što kao liječnik i budist kaže na tvrdnju nekih feministkinja da su vlasnice svoga tijela, te prema tome smiju činiti pobačaj kao odstranjivanje agresora iz vlastitog tijela. Odgovorio je da to ne odobrava, jer ne može prihvatiti da bi trudna žena bila jedina "vlasnik" začelog djeteta. Na moje pitanje: koju glavnu razliku vidi između zapadnjačke civilizacije, kako ju je susreo u SAD, i svoga budističkog nazora na svijet, odgovorio je da zapadnjaci sebe i druge vrednuju po onome što posjeduju, ili mogu činiti, dok budisti propovijedanjem nirvane pomažu ljudima osloboditi se grešnih poriva i trke za obogaćivanjem. Ipak je istaknuo da jednostrano shvaćanje i prakticiranje budističke tradicije može dovoditi do zanemarivanja socijalnih potreba ljudi na razini gradova, naselja, naroda, država i cijeloga svijeta.

Pavao je uvidio da pogani imaju brojne vrline, savjest i vrijednu kulturu

Biblija kao zbirka svetih knjiga, koje židovski i kršćanski vjernici priznaju za nadahnute i objavljene, nastajala je u razdoblju od oko 740. pr. Kr. do oko 120. po. Kr.⁴ U njoj hebrejska riječ *ruah* i grčka *pneuma* označuju vjetar, dah i duh. Tom riječju biblijski su ljudi označavali svoj doživljaj Boga kao Stvoritelja prirode i ljudi, te Božje okrepljujuće nazočnosti u vodama naroda, prorocima i svećenicima tijekom vršenja njihove službe u zajednici.⁵

4 Usp. R. E. Brown - J. A. Fitzmyer - R. E. Murphy, *The New Jerome Biblical Commentary* (kratica NJBC), London, Geoffrey Chapman 1990. L. Pacomio - Fl. Dalla Vecchia - A. Pitta (izd.), *La Bibbia Piemme*, Edizioni Piemme, Casale Moferrato 1995. R. E. Brown, *An Introduction to the New Testament*, New York, Doubleday 1997.

5 Usp. J. Guillot, "Duh Božji", RBT, 215-228. Mary Ann Fatula, "Duh Sveti", M. Glazier - M. K. Hellwig (prir.), *Suvremena katolička enciklopedija*, Laus, Split 1998, 206-215. A. Rebić, "Religiozno iskustvo Duha u Bibliji", BS 1989, 40-66. (Isti broj BS donosi još deset članaka o Duhu Svetomu koji su bili izneseni na svećeničkom teološko-pastoralnom tjednu prilikom proučavanja enciklike *Dominum et Vivificantem* Ivana Pavla II.) A. Schneider, *Na putovima Duha Svetoga*, FTI, Zagreb 1991. je prvi priručnik dogmatskog traktata pneumatologije na hrvatskom. F. W. Horn, "Holy Spirit", *The Anchor Bible Dictionary*, Vol 3, Doubleday, New York 1992, 260-280 s tri stranice bibliografije. S. Tengström - H.-J. Fabry, "Ruah", *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, Band VII, Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer 1993, 385-425. Dvije stranice novije literature o toj temi u SZ. W. H. Schmidt i dr., "Geist, Heiliger Geist", *Theologische Realencyklopedie*, Teil I, Walter de Gruyter, Berlin 1984, 170-242 obrađuju poimanje Duha u SZ, židovstvu, NZ, povijesti dogme, dogmatici i etici, te u praktičnoj teologiji. Iza svakog od ovih odjeka navode na nekoliko stranica literaturu.

Za našu temu važni su starozavjetni tekstovi o Božjem dahu i duhu koji oživljava ljude i druga živa bića. Ovu Božju univerzalnost Židovi su posebno otkrili i doživjeli za vrijeme babilonskog sužanjstva (587-538 pr. Kr.), te u vremenu poslijesužanjske obnove. Tako *Psalam 104.* iznosi himan Bogu Stvoritelju koji u svojoj providnosti uzdržava stvoreni svijet. Složen je od četiri strofe: stvaranje svijeta (r. 1-9), snabdijevanje vodom (r. 10-18), sunce i mjesec, te snabdijevanje hranom danju i noću (19-26), molitva za kišu (r. 27-35).⁶ Navodimo odlomak o Božjem uzdržavateljskom duhu u živim bićima.

- 27 I sva ova bića željno čekaju
da ih nahraniš na vrijeme.
28 Daješ li im, tada sabiru:
otvoriš li ruku, nasite se dobrima.
29 Sakriješ li lice svoje, tada se rastuže;
ako dah (*ruah*) im oduzmeš, ugibaju
i opet se u prah vraćaju.
30 Pošalješ li dah (*ruah*) svoj, opet nastaju,
i tako obnavljaš lice zemlje.

Izraz *ruah* postoji u r. 3. i 4. ovog Psalma, ali tamo znači "vjetrove" koji su Božji glasnici. Bog *na vrijeme* hrani živa bića koja je stvorio. Nadahnuti pjesnik vjernički se igra izrazima *njihov dah* u r. 29. i *tvoj dah* u r. 30. Božja životna snaga (*ruah*) biva darovana stvorenjima i sve što živi odražava Boga koji je sami život. Naši su prevoditelji ovdje hebrejski glagol *bara* preveli s "nastaju", ali to je tehnički termin za Božje stvarateljsko djelovanje, pridržan samo njemu. Iz okolnosti da je hebrejska riječ *ruah* ženskog roda njemačka bibličarka Helen Schüngel-Straumann ovdje vidi sliku Boga kao nježne majke koja se s ljubavlju prigiba k zemlji. Ona također ističe da je u ovom Psalmu *ruah* Božji glasnik koji povezuje nebo i zemlju, te živa bića međusobno. "Dosada se nije posvećivala pažnja tome da *ruah* ne naglašava ono što razdvaja nego ovdje i na mnogim drugim mjestima *ruah* je povezujuća snaga, most između Boga i čovjeka, između nebeskih visina i zemaljskih nizina, između Boga i svijeta."⁷

U vrijeme babilonskog sužanjstva na Slugu Patnika Bog "izlijeva svoga duha" te ga šalje da "donosi pravo narodima" i tom ga zgodom podsjeća da on "daje dah narodima zemlje i dah bićima

6 Usp. komentar Ps 104 u NJBC, 544. Zatim A. Weiser, *Die Psalmen II*, Göttingen 1966, 453-459. M. Dahood, *Psalms III*, New York 1970, 31-48.

7 H. Schüngel-Straumann, *Ruah bewegt die Welt. Gottes schöpferische Lebenskraft in der Krisenzeit des Exils*, Stuttgart, Verlag Katholisches Bibelwerk 1992, 70-75.

što njome hode" (Iz 42,1-5). Propovjednik među Izraelcima u babilonskom sužanjstvu proglasio je mladog perzijskog kralja Kira Božjim pastirom i Pomazanikom (Iz 44,28; 45,1), zato što je u proročkom nadahnuću uvidio kako će Kir osvojiti Babiloniju i dopustiti potomcima silom izmještenih naroda da se vrate u svoje zemlje. Prorok stavlja Kiru u usta riječi: "A sada me Gospod Jahve šalje s duhom svojim" (Iz 48,16).⁸

Ove starozavjetne tekstove o djelovanju Duha Božjega u živim bićima te u pokojem poganinu koji i nesvjesno provodi Božji naum o spasenju, Pavao je vrlo dobro poznao. Bio je Židov dijaspore "iz Tarza cilicijskoga, građanin grada znamenitoga" (Dj 21,39), ali je teološki studij završio u Jeruzalemu (Dj 22,3). Nakon pridruženja Kristu i Crkvi morao je neko vrijeme provesti "u krajevima sirijskim i cilicijskim", dok u Antiohiji nisu sazrele prilike da zajednica njega i Barnabu uputi na propovijedanje evanđelja među pripadnike poganskih naroda (usp. Gal 1,18-20; Dj 11,25-26; 13,1-4). Egzegeti se slažu da je uz Pavlov doživljaj pred Damasom, židovstvo, prvu kršćansku zajednicu i osobno iskustvo na njegovo teologiziranje utjecala i helenistička kultura, jer je od djetinjstva govorio grčki.⁹ Osobito je pet do sedam godina provedenih u Tarzu, između pokušaja propovijedanja u Jeruzalemu i uključenja u timski pastoral s Barnabom u Antiohiji, moralo biti odlučno za Pavlovo proučavanje ljudi i običaja helenističke kulture, jer se osjećao pozvanim u takvoj povijesnoj sredini naviještati Isusa kao sveopćeg Spasitelja.

Prva Solunjanima je najstarija Pavlova poslanica, povijesno namijenjena zajednici sastavljenoj od većine obraćenih pogana, koja je ustrajala u krsnoj vjeri, iako je Apostol vrlo kratko vrijeme mogao ostati u njoj. Na kraju ih potiče da "promiču dobro jedni prema drugima i prema svima, da Duha ne trnu niti proroštava

8 Tekst Iz 48,1-16 je pjesma Jahvi kao prvom i posljednjem, onome koji je gospodar povijesti i spašava. U 48,14-15 neizravno se spominje Kir kao onaj koji će "nad Babilonijom i nad potomstvom kaldejskim ispuniti volju" Božju; njega je Bog pozvao, vodio i pomagao u izvršenju svoga nauma. Zato se prema kontekstu riječi r. 16c "A sada me Gospod Jahve šalje s duhom svojim" odnose na Kira. Usp. Komentar Iz 48,1-22 u J. L. McKenzie, *Second Isaiah*, New York 1968, 93-100. Moguće je, međutim, da su one dio Slugini kazivanja o sebi samome koje je tijekom prepisivanja nezgrapno ovamo uneseno. Usp. C. Stuhlmueller, "Deutero-Isaiah and Trito-Isaiah", *NJBC*, 338-339. G. Odasso, "Isaia", u: *La Bibbia Piemme*, 1765-1766. H. Schüngel-Straumann, Op. cit. 87-88 misli da je ovdje riječ o Prorokovoj obdarenosti Duhom Jahvinim.

9 Usp. J. A. Fitzmyer, "Pavlova teologija", u R. E. Brown i dr., *Biblijska teologija Staroga i Novoga zavjeta*, Zagreb, KS 1980, 359-434. I. Dugandžić, *Bog sve u svemu. Odnos Krista i Boga u Pavlovoj teologiji. Egzegetsko-teološka studija o strukturi teologije apostola Pavla*, Zagreb, KS 1996. Od obilne literature na stranim jezicima dva naslova, J. Ch. Beker, *Paul the Apostle. The Triumph of God in his Life and Thought*, Philadelphia, Fortress Press 1980. Th. W. Buckley, *Apostle to the Nations. The Life and Letters of St. Paul*, Boston, St. Paul Editions 1981.

preziru, sve provjeravaju, a dobro zadržavaju" (1 Sol 5,15-20). Uputa o negašenju Duha i provjeravanju svega prvenstveno se odnosi na karizmatičare u crkvenoj zajednici.¹⁰ Karl Rahner izveo je iz ove Pavlove upute god. 1962. potrebu temeljite obnove u Crkvi uoči Drugog vatikanskog sabora.¹¹ Američki bibličar Wayne A. Meeks, u svojoj studiji o moralnom okolišu prvih kršćana, kaže da je 1 Sol bitno poslanica čudorednih poticaja zajednici, te da su takvo zajedničarsko čudoređe u onom povijesnom okolišu imali još pitagorejci i epikurejci.¹² Ipak je iz konteksta jasno da solunski kršćani trebaju podržavati dobre odnose s drugim sugrađanima, te provjeravati dobro koje se nalazi i kod njih.

Poslanicu Filipljanima napisao je Pavao iz zatvora, da zahvali za primljene darove koje mu je donio filipinski starješina Epafrodit. Filipinski starješina razbolio se dvoreći utamničenika. Pri kraju Pavao kaže: "Uostalom, braćo, što god je istinito, što god častno, što god pravedno, što god čisto, što god ljubazno, što god hvale vrijedno; je li što krepost, je li što pohvala - nek vam to bude na srcu! Što ste naučili, i primili, i čuli, i vidjeli na meni - to činite i Bog mira bit će s vama!" (Fil 4,8-9). Komentatori se slažu da ovdje Pavao preporuča kršćanima čisto humane vrline kakve su preporučali ondašnji stoički i drugi filozofi, na pr. Filon Aleksandrijski (oko 20. pr. do oko 50. po. Kr.), Lucije Anej Seneka (oko 4. pr. Kr. do 65. po. Kr.), Diogen Laercije (pisao oko 130. god.).¹³ Ove humane vrline, koje su cijenili i prakticirali Grci i Rimljani Pavlova vremena, kršćani trebaju kod drugih podupirati i sami prakticirati kako bi se "ponašali dostojno evanđelja Kristova" (Fil 1,27). Pavlov imperativ *logizesthe* (razmišljajte) naši su prevoditelji slikovito prerekli s "neka vam je na srcu", a *prassethe* (činite) zadržali u doslovnom smislu. Kršćani su dio društva, pa trebaju razmišljati i činiti ono što je za društvo potrebno i hvale vrijedno.¹⁴ Po uzoru na

10 Usp. Komentar 1 Sol 5,12-22 u L. Morris, *Solunjanima 1. i 2. Tumačenje 1. i 2. Poslanice Solunjanima*, Novi Sad, Dobra Vest 1984, 103-112.

11 K. Rahner, *Löscht den Geist nicht aus*, Graz, Verlag Johannes Regner 1992. Od obilne egzegetske literature o Duhu Svetom u Novom zavjetu te posebno kod Pavla meni su bile dostupne knjige Fr. Dale Bruner, *A Theology of the Holy Spirit. The Pentecost Experience and the New Testament*, Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans Publisher, 1973 (str. 342-576 popis literature). O. Knoch, *Der Geist Gottes und der neue Mensch. Der Heilige Geist als Grundkraft und Norm des christlichen Lebens in Kirche und Welt nach dem Zeugnis des Apostels Paulus*, Stuttgart, Verlag Katholisches Bibelwerk 1975. A. Dalbesio, *Lo Spirito Santo nel Nuovo Testamento, nella Chiesa e nel cristiano*, Torino, Edizioni San Paolo 1994.

12 W. A. Meeks, *The Moral World of the First Christians*, Philadelphia, The Westminster Press 1986, 125-130.

13 Usp. R. Fabris, "Cataloghi di virtù e vizi in Colossesi e Efesini", u *Le Lettere di Paolo 3*, Roma, Edizioni Borla 1980, 172-185. C. Marcheselli-Casale, *Le lettere pastorali*, Edizioni dehoniane Bologna 1995, 112-114, 568-575, 753-755.

14 Usp. komentar Fil 4,8-9, J.-Fr. Collange, *L'Épître de Saint Paul aux Philippiens*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé 1973, 127-129. J. Gnllka, *Der Philippenerbrief*, Freiburg, Herder 1987, 218-223.

ondašnje propovjednike i učitelje,¹⁵ Pavao stavlja sebe za uzor humanog i vjerničkog ponašanja. Ne zbog umišljenosti, nego zbog činjenice da je sam živio onako kako je druge učio, poput svoga Učitelja kojega je propovijedao.

Poslanica Galaćanima povijesno je upućena kršćenicima poganskog podrijetla koje su neki odviše židovski nastrojeni misionari strašili da za spasenje nije dovoljno biti kršten na ime Isusovo i vjerovati u jednoga Boga. Tražili su i obrezanje kao znak uključivanja u saveznički narod Božji, s obrazloženjem da je Isus bio obrezan, a tako i svi apostoli. Pavao u ovoj poslanici na početku prikazuje kako se od progonitelja kršćana obratio u sljedbenika i propovjednika Krista, te kako je tijekom misionarskog djelovanja među poganima tražio i dobio odobrenje od "stupova" jeruzalemske zajednice (Petar, Ivan i Jakov) za svoje evanđelje. Doveo je u Jeruzalem Tita, obraćenog Grka, kao primjer da ljudi grčke kulture mogu postati pravi kršćani a da se ne podvrgnu židovskom običaju obrezanja. Apostoli su mu "pružili desnicu zajedništva" (Gal 2,1-10). Na jeruzalemskom saboru apostoli su službeno odlučili da obrezanje nije nužno za pridruženje Kristu i Crkvi i bili su uvjereni da ih u toj odluci prosvjetljuje i vodi Duh Sveti (Dj 15,1-35). "Zaključismo Duh Sveti i mi ne nametati vam nikakva tereta osim onoga što je potrebno!" (Dj 15,28). Podsjećanjem da to traži Duh, apostoli ovu svoju odluku vežu s obraćenjem Kornelija i njegovih ukućana, kada je Duh jasno pokazao da te Rimljane trebaju primiti u Crkvu bez prethodnog obrezanja (Dj 10,44sl; 11,15-17).¹⁶ Ovo je bila dalekosežna odluka koja je od Isusova obnoviteljskog pokreta unutar židovstva prvog stoljeća učinila novu religiju u grčko-rimskom svijetu. Bio je to odlučni korak na putu inkulturacije kršćanstva u grčko-rimski svijet.¹⁷

U ovoj poslanici uči Apostol pogana da vjernici prilikom obraćenja i krštenja oblače Krista, postaju "*Jedan (heis)* u Kristu Isusu". Zato etničke, socijalne i antropološke razlike dobivaju novi smisao jedinstva u različnosti (Gal 3,26-29). U okviru poticaja na odgovorno služenje slobodom koju Krist dariva, Pavao traži da kršćenici u crkvenoj zajednici "ljubavljaju služe jedni drugima", jer je ljubav prema bližnjemu vrhunska zapovijed. Zatim zove na življenje "po Duhu", bez ugadanja požudama tijela, te donosi popis mana koje kršćenici trebaju izbjegavati kao "djela tijela" i vrlina koje trebaju sticati kao "plod Duha" (Gal 5,13-24). Mana ima pet-

15 Usp. B. Fiore, *The Function of personal Example in the Socratic and Pastoral Letters*, Rome, Biblical Institute Press 1986.

16 Usp. G. Schneider, *Die Apostelgeschichte II*, Herder, Freiburg 1982, 187.

17 Usp. Fr. Mussner, *Der Galaterbrief*, Freiburg, Herder 1988, 99-132. G. Schneider, Op. cit., 168-194.

naest,¹⁸ a vrlina devet.¹⁹ Većina ovih mana i vrlina spominju se u drugim Pavlovim i novozavjetnim poslanicama.²⁰ Među vrlinama vrlo profano i općeljudski zvuče na pr. radost, mir, velikodušnost, uslužnost, dobrota, vjernost. Dobrohotnost (usp. još Ef 5,9) i uzdržljivost (kontrola samoga sebe u jelu, piću, seksualnim porivima) preporučali su i stoički propovjednici Pavlova vremena. Pavao je znao da kršćani u ondašnjem grčko-rimskom svijetu nemaju monopol na blagost, uslužnost, dobrotu i druge ljudske vrline. Današnje crkveno učiteljstvo iz toga izvodi da Duh Sveti sigurno djeluje izvan Crkve u pojedincima.²¹

Poslanica Rimljanima je Pavlova priprava za nastup pred Židovima u Jeruzalemu i dolazak među vjernike glavnog grada u carstvu. U njoj tumači glavne crte svoga evanđelja, sadržaj propovijedanja o Kristu po kojem se svi ljudi mogu spasavati, bez prethodnog podlaganja disciplinskim propisima starozavjetnog Zakona. "Svi su zaista sagriješili i potrebna im je slava Božja; opravdani su besplatno, njegovom milošću po otkupljenju u Kristu Isusu" (Rim 3,23-24). U tom općem kontekstu on kaže da pogani imaju osobnu savjest koja im svjedoči ono što od njih traži Bog (2,15). Samu riječ *syneidesis* Pavao nije našao u hebrejskom tekstu SZ, niti u Septuaginti. Preuzeo ju je od stoičkih filozofa svoga vremena. Poznato je da SZ izrazom "srce" (*leb*) izriče ono što danas mislimo pod savješću.²² Istom grčkom riječju Pavao spominje svoju osobnu savjest, te savjest kršćana koji radi općeg dobra trebaju vršiti državne odredbe (Rim 9,1; 13,5). Grčkim filozofima i Pavlu savjest je sposob-

18 Gal 5,19-21: "A očita su djela tijela. To su: bludnost (*porneta*), nečistoća (*akatharsia*), razvratnost (*aselgeia*), idolopoklonstvo, vraćanje, neprijateljstva (*ehthrai*), svađa (*eris*), ljubomor (*zelos*), srdžbe (*thymoi*), spletkarenja (*eritheiai*), razdori (*dihostasiai*), strančarenja (*hairesis*), zavisti, pijančevanja (*methai*), pijanke (*komo*) i tome slično. Unaprijed vam kažem, kao što vam već rekoh: koji takvo što čine, kraljevstva Božjega neće baštiniti."

19 Gal 5,22-23: "Plod je pak Duha: ljubav (*agape*), radost, mir, velikodušnost, uslužnost (*hrestotes*), dobrota (*agathosyne*), vjernost (*pistis*), blagost (*praytes*), uzdržljivost (*enkrateia*). Protiv tih nema zakona."

20 Usp. komentar Gal 5,15-26, R. A. Cole, *Galaćanima*, Novi Sad, Dobra Vest 1986, 137-153. F. Mussner, *Der Galaterbrief*, 366-395.

21 Dokument Papinskog vijeća za međureligijski dijalog i Kongregacije za evangellizaciju *Dijalog i navještaj* iz god. 1991, br. 30: "Lako se mogu raspoznati plodovi Duha Svetoga u osobnom životu pojedinaca, kršćana ili nekršćana (Gal 5,22-23). Mnogo je teže u drugim vjerskim predajama pronaći sastojnice milosti sposobne podržati pozitivni odgovor svih članova na Božji poziv. Traži se, dakle, moć rasuđivanja kojoj treba odrediti pravila. Mnoge iskrene osobe, potaknute Božjim Duhom, sigurno su svojim tragom obilježile razradbu i razvoj svojih odnosnih vjerskih predaja. Ali to ne nameće obvezatan zaključak da je u njima sve dobro."

22 Za biblijsko poimanje srca-savjesti, usp. B. Duda, *Savjest i obraćenje u Bibliji*, Zagreb, KS 1990. Za pojam savjesti kod stoika i Filona Aleskandrijskog, usp. H. L. Klauack, "Der Gott in dir" (Ep 41,1). Autonomie des Gewissens bei Seneca und Paulus; Ein Richter im eigenen Innere. Das Gewissen bei Philo von Alexandrien", u svom djelu *Alte Welt und neuer Glaube. Beiträge zur Religionsgeschichte, Forschungsgeschichte und Theologie des Neuen Testaments*, Universitätsverlag Freiburg Schweiz 1994, 11-58.

nost čovjeka da prosuđuje svoje prošle ili buduće čine kao dobre ili zle.²³ U toj poslanici uči Pavao da mir među ljudima bitno ovisi od izmirenosti s Bogom (5,11-11). U tom kontekstu ističe da kršćani mogu i trebaju postojati, te s vjerničkom nadom podnositi životne nevolje, imajući na umu: "Ljubav je Božja razlivena u srcima našim po Duhu Svetom koji nam je dan" (5,5). Noviji egzegeti ovdje s pravom ističu da je genitiv *he agape tou Theou* subjektivni, to jest Duh nam svjedoči da nas Bog ljubi. Bog kršćanicima daje svoga Duha i time svoju ljubav. Svijest da Bog ljude ljubi osnova je kršćanskog čudoređa po kojem je ljubav vrhunska vrlina.²⁴

U Rim 8,15.23 Pavao podsjeća nas krštenike da smo primili "Duha posinstva", ali puno posinstvo očekujemo tek u eshatonu. On se ovdje te u Gal 4,4 služi grčko-rimskim pravnim i religijskim pojmom *hyiothesia*, kakav nije postojao u grčkom Septuaginti, niti kod Židova Pavlova vremena koji su pisali grčki. Krsnu pridružnost Kristu prati obdarenost Duhom uskrskog Krista, koji krštene vjernike čini adoptivnim sinovima i kćerima Božjim.²⁵ Ovu uzvišenu vjersku istinu kršćanstva Pavao je izrazio grčko-rimskom kategorijom adopcije, koju je očito cijenio u grčkoj kulturi, pa i religiji. U Rim 12,18 potiče Pavao malobrojne kršćane u glavnom gradu carstva, "koliko je do njih" da "u miru budu sa svima ljudima". Odmah u nastavku traži da se kršćani ne osvećuju. Time preporuča da ljubav bude osnovno pravilo vladanja prema ljudima izvan kršćanske zajednice, kao i unutar zajednice. Za njega je ljubav punina Zakona, ali i najbolji putokaz u dobre međuljudske odnose (usp. Rim 13,8-10). Sam izraz *pleroma* (ispunjenost i ispunjavanje) postoji u Septuaginti, ali i kod stoičkih filozofa Pavlova vremena. Ovdje on znači "cjelovito, potpuno ispunjenje onoga što Bog traži u Zakonu", aktivno djelovanje u skladu s glavnim smislom Božjih zapovijedi.²⁶

U skladu sa svojim stavom uočavanja i podržavanja onoga što je pozitivno u svijetu njegova vremena, Pavao u Rim 13,1-7 traži od kršćana da obdržavaju odredbe građanskih vlasti, pret-

23 Usp. komentar Rim 2,15: 9,1; 13,5 u F. F. Bruce, *Rimljanima*, Novi Sad, Dobra Vest 1983, 76.155.201. H. Schlier, *Der Römerbrief*, Freiburg, Herder 1987, 78-80.284-285.391. J. A. Fitzmyer, *Romans. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, Doubleday 1993, 128.311.543.669.

24 Usp. komentar Rim 5,1-11, J. A. Fitzmyer, *Romans*, 395-402.

25 Usp. komentar Rim 8,14-23 u J. A. Fitzmyer, Op. cit., 429-514. Na str. 500. kaže: "Riječ *hyiothesia*, 'adopcija' bila je tehnički izraz grčko-rimskog svijeta koji je označavao zakonsko usvajanje neke osobe na položaj sinovstva u određenoj obitelji. Pavao je ovu riječ preuzeo iz ondašnjeg grčko-rimskog načina izražavanja te je primijenio na Židove i kršćane... Ovak se izraz ipak u 9,4 primjenjuje u korporativnom smislu općenito na Izrael s posebnim označavanjem povlastice odabranosti za Božji narod." Tu kao literaturu navodi članak L. Wagner - A. Oepke, "Adoption", *Reallexicon für Antike und Christentum* I, 99-112 gdje su navedeni primjeri i religijske uporabe ovog izraza kod Grka i Rimljana.

26 G. Dellling, "Pleroma", *ThWNT* VI (1959), 297-306.

postavljajući da te vlasti štite sve građane i promiču zajedničko dobro. Tu Pavao ne traži više niti manje od većine političkih pisaca i poganskih mudraca svoga vremena, a i jednog dijela židovskih teologa,²⁷ koji su tražili lojalnost vlastima ukoliko se brinu za opće dobro svih državljana.²⁸

Pisci novozavjetnih spisa i prva Crkva duboko su proživljavali činjenicu pluralnosti kultura, nacija pa i religija u svom vremenu, te na nju reagirali različito, ali ne samo hostile ni izoliranjem samih sebe.²⁹ Ovim i sličnim novozavjetnim tekstovima nadahnjivali su se biskupi sabrani na Drugom vatikanskom saboru kad su promišljali i preslagali otvorene odnose između Crkve i pluralističkog svijeta, te osobito između kršćanstva i drugih religija. Ti njihovi stavovi utkani su u sve dokumente Sabora, posebno u Dogmatsku konstituciju o Crkvi (LG), Deklaraciju o vjerskoj slobodi (DH), zatim u Deklaraciju o stavu Crkve prema nekršćanskim religijama (NAE), te u Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve (AG) i u Pastoralnu konstituciju o Crkvi i svijetu ovog vremena (GS). Marcello Zago u studiji prigodom dvadesete obljetnice Deklaracije NAE kaže da je dijaloški stav prema nekršćanskim religijama u saborskim dokumentima dio stava prema svijetu, te da su mu doprinijele humane znanosti koje pokazuju intimnu povezanost između religije i kulture, kao i teološka vizija kakvu promiče Sabor.³⁰

Religije čuvaju čovjekovu transcendentalnost i odgajaju ljude za moralno dobro

Ovdje izraz "čovjekova transcendentalnost" upotrebljavam u smislu Konstitucije *Gaudium et Spes* kao nadilaženje materijalnog svijeta: "Čovjek se zbilja ne vara kad se priznaje višim od materijalnih elemenata i kad se ne smatra svodivim na голу čest pri-

27 Osobito Filon Aleksandrijski i Josip Flavije, usp. S. Sandmel, *Judaism and Christian Beginnings*, New York, Oxford University Press 1978, 257-301. Filon je god. 40. vodio izaslanstvo Židova Aleksandrije u Rim koji su se došli žaliti na diskriminaciju protiv Židova te tom zgodom napisao političko djelo *Legatio ad Caium* u kojem iznosi filozofiju udruživanja u državu i izražava lojalnost Židova dijaspore Rimu.

28 Važan je širi kontekst ovog odlomka: 12,14-16 - odnosi unutar Crkve, 12,17-21 - odnosi prema nekršćanima, 13,1-7 - država i opće dobro, 13,8-10 - ljubav prema svima. Od obilne literature o ovom odlomku Rim i stavu prvih kršćana prema državi, usp. L. Pohle, *Die Christen und der Staat nach Römer 13*, Mainz, Matthias Grünewald Verlag 1984. E. Bammel - C.F.D. Moule (izd.), *Jesus and the Politics of his Day*, Cambridge University Press 1992. J. Botha, *Subject to Whose Authority? Multiple Readings of Romans 13*, Atlanta, Georgia, Scholars Press 1994.

29 Usp. poglavlja "Loving and Hating the World", "History, Pluralism, and Christian Morality", u knjizi W. A. Meeks, *The Origin of Christian Morality. The First Two Centuries*, New Haven, Yale University Press 1993, 52-65, 211-219.

30 Usp. M. Zago, *La 'Nostra aetate' e il dialogo interreligioso a vent' anni dal Concilio*, Edizione Piemme, Casale Monferrato 1986, 9-19.

rode, ili na anonimni element ljudskog društva. Svojom unutrašnjom on uistinu nadilazi sveukupnost stvari: u te dubine čovjek zalazi kad se vraća u srce, gdje ga čeka Bog koji ispituje srce, i gdje on pred Božjim očima sam odlučuje o svojoj sudbini" (GS 14). Komentatori ovog saborskog teksta ističu da on donosi biblijsku sintezu antropologije kako ju je Augustin povezo s metafizičkim pojmovima antike.³¹ Pitanje transcendentnosti vodi prema smislu svega što čini čovječanstvo tijekom povijesti ili pojedinac u svom životu čini i želi činiti.³² Crkva u pluralističkom svijetu ne želi se poistovjetiti s političkom zajednicom ili pojedinim ekonomskim i kulturnim sustavom. Ona o sebi vjeruje da je "znak i ujedno čuvar (*simul signum et tutamentum*) transcendentnosti ljudske osobe" (GS 76) u različitim političkim sistemima i kulturama.³³ Poslijesaborski dokumenti crkvenog učiteljstva priznaju da se za ljudsku transcendentnost zalažu i nekršćanske religije, dakako u skladu sa svojim gledanjem na čovjeka i svijet.

Tajništvo za nekršćane izdalo je god. 1984., prigodom dvadesete obljetnice svoga osnutka i djelovanja, dokument *Stav Crkve prema sljedbenicima drugih religija* u kojem iznosi pastoralne upute za katoličko djelovanje u pluralističkom svijetu i potiče na međureligijski dijalog.³⁴ Podsjeća da je novi stav prema nekršćanskim religijama dobio ime dijalog (br. 3), te predlaže da kršćani "iskreno upoznaju i pravo cijene nekršćane ... s kojima zajedno žive u gradu, na poslu i u obitelji" (br. 3 i 6). Istaknuvši kako je "dijalog u prvome redu stil djelovanja, stav i duh što prožima ponašanje" (br. 29), pokazuje kako su partneri međuvjerskog dijaloga "ljudi ukorijenjeni u vlastite vjerske predaje", pa mogu jedni s drugima "dijeliti svoja iskustva u molitvi, razmatranju, vjeri i zalaganju, a to su izražaji i putovi traženja Posvemašnjega (*the Abso-*

31 Usp. Ratzingerov komentar GS 14 u LThK 14 (1968), 522-525.

32 Usp. T. Ivančić, "Potreba transcencije suvremenog čovjeka", BS 1980, 243-254. Za kršćansko-filozofski pristup ljudskoj transcendentnosti, usp. H. Lasić, *Čovjek u svijetu transcencije. Nadnaravno određenje ljudskog bića*, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove 1994. Tri poglavlja posvećena su fenomenu religije i mistike (str. 287-338). Popis literature, str. 351-359.

33 Usp. Š. Marasović, "Crkva kao zaštitnica transcencije ljudske osobe", BS 1980, 255-265. H. Vorgrimler pri tumačenju ovog saborskog teksta, u LThK 14, 530 kaže: "Teško je dokučiti, što se misli kad se kaže da Crkva samu sebe smatra znakom i garancijom transcendentnosti ljudske osobe. Kako se ovdje radi o odnosu Crkve i države, ovu izreku treba shvaćati u smislu da Crkva državi posvećuje (skreće pažnju, zorno pokazuje) kako čovjek pripada državi doduše totus (kao cjelovit), ali ne totaliter (potpuno i u svakom pogledu). Ona ujedno građaninu pruža zalog ili jamstvo da ona svakako, kao institucija koja seže izvan i iznad države, ne samo ozbiljno uzima i priznaje tu njegovu transcendentnost i nadilaženje - ne samo države kojoj je građanin nego i svijeta sastavljenog od država, općenito iznad zemaljske zajednice - nego u granicama svojih mogućnosti također štiti".

34 Usp. hrvatski prijevod: Tajništvo za nekršćane, *Stav Crkve prema sljedbenicima drugih religija* (Dokument 73), Zagreb, KS 1985, 25 str.

lute). Takav dijalog postaje uzajamno obogaćivanje i plodna suradnja u promicanju za čovjeka najuzvišenijih duhovnih vrednota i ideala" (br. 29 i 35).

God. 1988. Ivana Pavao II. sažeo je u encikliku *Christifideles laici* plodove biskupske sinode o laicima.³⁵ U njoj ističe da je svjetovna narav vlastitost poziva laika u Crkvi, jer im je djelovanje u svijetu "antropološka, sociološka, teološka i crkvena stvarnost" (br. 15). "Vjernici laici primjerom svoga života i vlastitim djelovanjem moraju raditi na poboljšanju odnosa među pripadnicima različitih religija,³⁶ kao što su zgodno istaknuli sinodalni oci: 'Crkva danas posvuda živi usred ljudi različitih religija.'³⁷ Svi vjernici, naročito laici koji žive usred naroda drugih vjera, bilo da su u rodnom kraju ili u zemljama kamo su emigrirali, moraju im biti znak Gospodina i njegove Crkve, na način koji odgovara životnim okolnostima svakog mjesta. Dijalog među religijama ima istaknutu važnost jer vodi k ljubavi i uzajamnom poštivanju, uklanja, ili barem smanjuje predrasude među pripadnicima raznih religija te promiče jedinstvo i prijateljstvo među narodima" (br. 35).

Ivan Pavao II. god. 1990. u enciklici *Redemptoris missio*³⁸ Pavlove govore Grcima u Listri (Dj 14,15-17) i Ateni (Dj 17,22-31) tumači kao Apostolovo "stupanje u dijalog s kulturnim i religioznim vrednotama raznih naroda... Bog kojega im želi objaviti već je prisutan u njihovu životu: on ih je, zapravo, stvorio te tajanstveno upravlja narodima i poviješću" (br. 25). Iako se Duh Sveti na poseban način očituje Crkvi i njezinim članovima, "ipak njegova prisutnost i djelovanje univerzalni su, ne poznavajući granice ni prostora ni vremena. Drugi vatikanski sabor govori o djelovanju Duha u srcu svakog čovjeka po 'klicama riječi', po težnjama, pa i vjerskim, u pregnućima ljudskog nastojanja okrenutog istini, dobru i Bogu... Nazočnost i djelovanje Duha ne utječu samo na pojedince nego i na društvo i povijest, na narode, kulture, religije. Duh je doista u ishodištu plemenitih ideala i dobrih pothvata na putovima čovječanstva" (br. 28). Pojedini teolozi tumačili su izjave Drugog vatikanskog sabora o djelovanju Božje milosti

35 Usp. Ivan Pavao II., *Christifideles laici - Vjernici laici* (Dokumenti 93), Zagreb, KS 1990, 162 str.

36 Službeni hrvatski prijevod ovdje sadrži pozamašnu pogrešku jer ima: "... među pripadnicima raznih ideologija". Tek iz uvida u talijanski izvornik, gdje stoji *diverse religioni* i službeni latinski prijevod (*inter diversarum religionum asseclas*) mogao sam ustanoviti pravi tekst. - Usp. *Enchiridion Vaticanum 11 - Documenti ufficiali della Santa Sede 1988-1989*, Edizioni Dehoniane, Bologna 1991, 1132-1133.

37 Hrvatski prijevod ima ovdje "raznih vjera", a u izvorniku ponovno stoji *religioni*. Religija je više od osobne vjere, jer obuhvaća institucije, strukture, zajedničku povijest i identitet.

38 Usp. Ivan Pavao II., *Redemptoris missio - Eniklika o trajnoj vrijednosti misijske naredbe* (Dokumenti 96), Zagreb, KS 1991, 135 str.

i Božjeg Duha u nekršćanima uglavnom kao unutarnje poticaje u srcu i savjesti pojedinca.³⁹ Međutim, bilo je i onih koji su aktivne poticaje Duha izvan Crkve stavljali u širi kontekst: "Gdje god ima traženja istine, napora oko pravde i slobode, želja za promjenom života, težnja k suradnji i solidarnosti, može se reći da je tu na djelu Duh Sveti."⁴⁰ Ivan Pavao II. gleda Isusovu izreku o Duhu "koji puše gdje hoće" (Iv 3,8) kao poziv da mi kršćani proširimo obzorje i promatramo Duhovo "djelovanje u svako vrijeme i u svakom mjestu. To je poziv koji sam u više navrata upravio i koji me vodio u susrete s najrazličitijim narodima. Odnos Crkve s drugim religijama obilježen je dvostrukim poštovanjem: poštovanjem čovjeka u njegovu traženju odgovora na najdublja životna pitanja i poštovanjem djelovanja Duha u čovjeku. Međureligijski susret u Asizu, uz isključenje svakog dvoznačnog tumačenja, htio je potvrditi moje uvjerenje da je svaka prava molitva plod pobude Duha Svetoga, koji je tajanstveno nazočan u srcu svakog čovjeka" (br. 29). Ovim izlaganjem Papa ide korak naprijed od saborskih tekstova pokazujući djelovanje Duha Božjeg u nekršćanskim religijama i kulturama kao institucijama koje oblikuju duhovnost i humanost različitih naroda i pojedinaca u njima.

Jednom odsjeku u poglavlju ove enciklike Putovi misija Papa je dao naslov: Dijalog s braćom inovjercima (br. 55-57). Značajno je što tom odsjeku prethodi građa naslovljena s Utjeloviti evanđelje u kulture naroda (br. 52-54), a nakon njega slijedi građa naslovljena: Promicanje razvoja odgojem savjesti (br. 58-59). Podsjetivši kako je inkulturacija "promicanje i evangelizacija kulturnog identiteta" naroda u kojima Crkva djeluje (br. 53) te kako "zrela vjera čuva tradicionalne vrednote" (br. 54), Papa ističe da Bog u Kristu zove k sebi sve narode s njihovim kulturnim i duhovnim bogatstvima, "od kojih su religije poglaviti i bivstveni izraz, doduše uz praznine, nedostatke i zablude". Zato se međureligijski dijalog i naviještanje punog spasenja po Kristu u Crkvi, snagom Duha, "ne smiju ni pomiješati, ni instrumentalizirati, niti smatrati istoznačnima tako da bismo ih smjeli naprosto zamijeniti" (br. 55).⁴¹ Međureligijski dijalog se treba voditi, kaže Papa, u uvjerenju da je *Crkva redoviti put spasenja, te da samo ona posjeduje puninu spasonosnih sredstava*. "Dijalog se zasniva na ufanju i

39 Usp. M. Dhavamony, "Religioni non cristiane", u: Pontifica università Urbaniana, *Dizionario di missiologia*, Edizioni Dehoniane, Bologna 1993, 433-458. J. Lopez-Gay, "Spirito Santo", Op. cit, 475-479. Svaki od ovih autora navodi na kraju članka noviju literaturu o toj temi.

40 S. Kušar, "Djelovanje Duha Svetoga izvan Crkve", BS 1989, 104-120, citat str. 109.

41 Međureligijski dijalog traži da se premisle motivi i preslože načini misijskog djelovanja. Za razmišljanje o tome iz iskustva multireligioznosti u Bosni usp. I. Marković, "Nadilaženje religijskog misionarizma", *Bosna franciscana* 8 (1997), 51-59.

ljubavi i donijet će plodove u Duhu. Druge religije su Crkvi pozitivan izazov: potiču je naime da otkriva i prepoznaje znakove Kristove nazočnosti i djelovanja Duha, kao i da dublje istraži svoju narav i posvjedoči cjelovitost objave, kojoj je čuvarica na dobro sviju" (br. 56). Međuvjerski dijalog traži da sugovornici budu "dosljedno povezani sa svojim predajama i vjerskim uvjerenjima te spremni razumjeti - bez prijetvornosti i zatvaranja, u istini, poniznosti, poštenju - predaje i uvjerenja drugoga, znajući da dijalog može obogatiti svakoga" (56). I ovdje Papa ističe kako su svi vjernici pozvani na prakticiranje međureligijskog dijaloga, iako ne svi u istom stupnju, te kako je "za nj neophodan doprinos laika" u obliku životnog svjedočenja, ali i istraživanja od strane onih koji su stručnjaci (br. 57). Papa priznaje da navjesticima kršćanstva u mnogim zemljama i narodima danas ostaje jedino put dijaloga, ali da i tada "njihovi naponi ne nailaze na prihvaćanje i ne dobivaju odgovora. Dijalog je put prema Kraljevstvu i sigurno će dati svoje plodove, premda je vremena i zgrade Otac zadržao u svojoj vlasti (Dj 1,7)" (br. 57).

Prigodom 25. obljetnice saborske Deklaracije *Nostra aetate* Papinsko vijeće za međureligijski dijalog i Kongregacija za evangelizaciju naroda izdali su 19. svibnja 1991. dokument *Dijalog i naviještanje*.⁴² Ovaj dokument govori da su kršćani svjesni spasenja u Isusu Kristu po Duhu Svetome, dok u nekršćanima Duh djeluje, a da oni toga nisu svjesni: "Tajna spasenja ih stiže putovima koje Bog poznaje zahvaljujući nevidljivom djelovanju Duha Kristova. Vršeci ono što je dobro u njihovim vjerskim predajama i slijedeći naredbe svoje savjesti, članovi drugih religija pozitivno odgovaraju na Božji poziv i primaju spasenje u Isusu Kristu iako ga ne priznaju za svoga Spasitelja. Lako se mogu raspoznati plodovi Duha Svetoga u osobnom životu pojedinaca, kršćana i nekršćana (usp. Gal 5,22-23). Mnogo je teže u drugim vjerskim predajama pronaći sastojnice milosti sposobne podržavati pozitivni odgovor njihovih članova na Božji poziv" (br. 29-30). Ovdje imamo oprezan prijelaz iz saborskog učenja da Duh Božji djeluje u savjesnim i dobrim nekršćanskim pojedincima na učenje da *nekršćanske religije mogu imati elemente Duhove milosti*, ali pri tome svaku religi-

42 Talijanski naslov je *DIALOGO E ANNUNCIO* i tekst mi je bio dostupan u *Enchiridion Vaticanum 13*, Edizioni Dehoniane, Bologna 1995, 191-229. Engleski naslov je *Dialogue and Proclamation* i bio mi je dostupan u Pontifical Council for Interreligious Dialogue, *Interreligious Dialogue. The Official Teaching of the Catholic Church (1963-1995)*, Edited by Francesco Gioia, Boston, Pauline Books and Media 1997, 608-642. Hrvatski prijevod pod naslovom Francis Arinze - Josef Tomko, *Dijalog i naviještanje. Razmišljanja i upute o međuvjerskom dijalogu i o naviještanju evanđelja Isusa Krista* (preveo don Tomo Vukšić), izdala Misijska centrala u Sarajevu 1992., s pogovorom biskupa Komarice, kao člana Papinskog vijeća za međuvjerski dijalog.

ju treba posebno proučavati sa stajališta kršćanske vjere o punini spasenja u Kristu. Dokument nastavlja da u svijetu postoji grijeh, pa i u religijskim tradicijama. Usprkos brojnim pozitivnim vrednotama postoje granice "ljudskog duha koji je, pokojiput, sklon birati zlo. Otvoreno i pozitivno približavanje drugim vjerskim predajama ne ovlašćuje, dakle, na zatvaranje očiju pred suprotnostima koje mogu postojati između njih i kršćanske objave. Tamo gdje je potrebno valja priznati da postoji nespojivost između nekih bitnih sastojnica kršćanske vjere i nekih oblika ovih predaja" (br. 31).

Ovaj dokument upućuje na usku povezanost religije i kulture: "Postoji shvaćanje prema kojemu religija predstavlja transcendentnu dimenziju kulture i, u nekom smislu, njezinu dušu. Religije su sigurno pridonijele napretku kulture i izgradnji humanijeg društva. Ali, ponekad su religijski postupci otuđujuće utjecali na kulture. Autonomna sekularizirana kultura⁴⁵ može danas igrati kritičku ulogu prema nekim sastojnicama u posebnim religijama. Pitanje je, dakle, složeno jer razne religije mogu zajedno postojati u istom kulturnom okviru, dok jedna ista religija mora moći izraziti se u različitim kulturnim okruženjima" (br. 45).

Iskreno prakticiranje vlastitih religijskih tradicija od strane nekršćana, kao pojedinaca i skupina, može biti znak odgovaranja na poticaje Duha Svetoga: "Mogu biti dirnuti Duhom Svetim i, na neki način, biti pridruženi pashalnom otajstvu Isusa Krista, a da toga nisu ni svjesni (usp. GS 22)" (br. 68). Ovdje je važan izraz *practica sincera delle proprie tradizioni religiose* (engleski: *the sincere practice of their own religious traditions*). Radi se o ustaljenom vršenju određenih moralno dobrih i humanih postupaka za koje su odgojeni u svojoj nekršćanskoj vjeri i na koje ih stalno potiče njihova nekršćanska sredina.

Katekizam Katoličke Crkve iz 1992. god. govori o odnosu Crkve i nekršćana pri obrazlaganju katoliciteta Crkve (br. 830-855). Spomenuvši poimence veze kršćanstva sa židovstvom i islamom (839-841), za teološki osnov povezanosti kršćana i nekršćana postavlja *vezu zajedničkog podrijetla i svrhe ljudskog roda* navodeći tekst iz saborske Deklaracije o stavu Crkve prema nekršćanskim religijama. Isti Bog daje "svima život, dah i sve druge i hoće da se svi ljudi budu spašeni. Tako Crkva smatra sve dobro i istinito što se može naći u religijama 'kao pripravu za Evandjelje i kao dar Onoga koji rasvjetljuje svakoga čovjeka da bi napokon imao ži-

45 Preuzimam prijevod T. Vukšića, ali u ovom odlomku zadržavam izvorne riječi "religija, kultura, autonoman, sekulariziran", jer su sadržajno šire od predloženih hrvatskih riječi "vjera, uljudba, samostalan, posvjetovnjačen".

vot" (843, citat LG 16). Ovdje se vidi kršćanski kriterij za prosudbu nekršćanskih religija: što je u njima moralno dobro i istinito sa stajališta konačnog spasenja. U odsjeku o molitvi Katekizam uči kako je molitva izraz čovjekova traženja Boga, izraz težnje i želje za Onim koji ga zove u postojanje. Zatim nastavlja: "Sve religije svjedoče o tom bitnom traženju ljudi. *Bog prvi zove čovjeka*. Zaboravio čovjek svoga Stvoritelja ili se krio daleko od njegova Lica, trčao za svojim idolima ili optuživao božanstvo da ga je napustilo, živi i pravi Bog neprestano zove svaku osobu na tajanstven susret molitve. Taj korak ljubavi vjernoga Boga uvijek je u molitvi prvi, a čovjekov korak uvijek je odgovor" (2566-2567). Ovo vrijedi i za molitve nekršćana koje su zbiljski vjerničke i odražavaju vjerničku svijest ovisnosti od Apsolutnoga. Predstavnicima svjetskih religija koji su zajedno s njime 27. listopada 1986. došli u Asiz na hodočašće, post i molitvu za mir Ivana Pavao II. iznio je katoličko uvjerenje o transcendentnoj dimenziji molitve: "Samo okupljanje ovolikog broja vjerskih poglavara na molitvu poziv je danas svijetu da postoji još jedna dimenzija mira i drugi način promicanja mira, koji nije plod pregovaranja, političkih kompromisa i ekonomskih nagodbi. To je plod molitve koja unatoč razlici religija izražava odnos prema vrhunskoj sili i koja nadilazi naše samo ljudske sposobnosti. Mnogi od nas dolaze iz daleka ne samo zbog geografske udaljenosti, nego prije sveg zbog našeg različitog povijesnog i duhovnog podrijetla."⁴⁴

Ivan Pavao II. izdao je 6. kolovoza 1993. encikliku *Veritatis splendor* o temeljima moralnog učenja Crkve.⁴⁵ Enciklika je Papin odgovor o brizi Crkve za moralno dobro kao specifično kršćansko služenje današnjem pluralističkom svijetu. U prvom poglavlju razrađuje vrhovni učitelj katoličke vjere Kristov odgovor tražitelju iz sinoptičkih evanđelja, koje dobro treba činiti da bi ušao u život vječni (Mt 19,16). "Doista, pitati se o dobru u konačnici znači obraćati se Bogu, punini dobrote. Isus pokazuje da je mladićevo pitanje u stvari religiozno pitanje te da dobrota, koja čovjeka privlači i veže, ima izvor u Bogu, što više, ona je sam Bog, onaj koji je jedini dostojan biti ljubljen 'svim srcem, svom dušom i svim umom' (Mt 22,37), onaj koji je izvor čovjekove sreće. Isus svodi pitanje o moralno dobrom djelovanju na religijski korijen, na priznavanje Boga kao jedine dobrote, punine života, konačne svrhe ljudskog djelovanja, savršene sreće" (br. 9). Povezivanjem nastojanja oko moralnog dobra s korijenom ljudske religioznosti Papa

⁴⁴ Engleski tekst govora donosi F. Gloia, Op. cit, 343.

⁴⁵ Služio sam se latinskim i talijanskim službenim tekstom iz *Enchiridion Vaticanum* 13, 1314-1547. Također komentarom D. Tettamanzia u knjizi *Lettera Enciclica di S. S. Papa Giovanni Paolo II: Veritatis splendor*, Casale Monferrato, Edizioni Piemme 1993, 5-56.

Podsjeća na nauk Sabora o nekršćanskim religijama koje svoje sljedbenike odgajaju da različitim inicijativama traže pravoga Boga (usp. AG 3). U istom poglavlju tumači papa Pavlov izraz iz Rim 2,15 o "Zakonu pisanu u srcima pogana" kao vječni moralni zakon kojim Bog odgovara pojedincu i zajednici na pitanje o moralnom dobru. Naravni zakon je "svjetlo razuma koje nam ulijeva Bog. Zahvaljujući njemu znademo što treba činiti a što izbjegavati. Bog je to svjetlo i taj zakon dao prilikom stvaranja. Zatim ga je proglasio u povijesti Izraela, posebno u 'deset riječi' ili u sinajskim zapovijedima kojim je utemeljio narod saveza (usp. Izl 24) te ga pozvao da mu bude 'pre draga svojina mimo sve narode... narod svet' (Izl 19,5-6) koji će Božjim svjetlom obasjavati sve narode (usp. Mudr 18,4; Ez 20,41)" (br. 12).

U trećem poglavlju riječ je o zadaći Crkve da naviještanjem i svjedočenjem onoga što je univerzalno i nepromjenjivo moralno dobro služi "pravoj slobodi svakog čovjeka i svih ljudi".⁴⁶ Potaknuvši kršćane, kao pojedince i kao zajednicu, na svjedočenje moralne istine u današnjem svijetu Papa kaže: "U ovom svjedočenju apsolutnosti moralnog dobra kršćani nisu sami: oni nalaze potporu u moralnom osjećaju naroda te velikih religijskih i mudrosnih tradicija Zapada i Istoka, ne bez unutarnjeg i tajnovitog djelovanja Duha Božjega" (94). Pojedini narodi imaju *sensus moralis* - moralni osjećaj ili ljestvicu vrednota po kojoj svojim pripadnicima neprestano posvješćuju što je dobro a što zlo. Takav moralni osjećaj uzgajaju kod ljudi također religijske i kulturne tradicije.

Međunarodna teološka komisija, u sastavu koje je i Hrvat dr. Ivan Golub, poučavala je od 1993. odnos kršćanstva i nekršćanskih religija na teološkoj razini, te je 1997. objavila svoj novi dokument pod naslovom *Kršćanstvo i religije*.⁴⁷ Predstavlja Crkvu kao sakrament kraljevstva Božjega u pluralističkom svijetu. Zadaća je Crkve svjedočenjem, slavljenjem Boga i karitativnim djelovanjem (*martyria, leiturgia, diakonia*) pokazivati kako je Božja vladavina kraljevstvo pravde, ljubavi i mira za sve. Da bi to uspješno činila, ona postaje sve više katolička kad "prepoznaje, razabire i usvaja ono što je kao pozitivno i dobro Duh sveti načinio u riječima i djelima nekršćana" (br. 75-78). Iz tog dokumenta preuzimamo cijeli broj 84, jer se izravno tiče naše teme:

Na temelju takvog izričita priznavanja Duha Kristova u religijama ne može se isključiti da one kao takve vrše izvjesnu spasenjsku funkciju, to jest pomažu ljudima da postignu konačnu svrhu, unatoč svoj nejasnosti (*ambiguita*). U religijama biva razli-

46 D. Tettamanzi, Op. cit., 42.

47 Usp. moj prikaz tog dokumenta u *Vrhbosnensia* 2, 1997, 289-296.

čito istican odnos čovjeka prema Apsolutnom, njegova transcendentna dimenzija. Bilo bi teško zamišljati da spasenjsku vrijednost ima ono što Duh Sveti čini u srcima ljudi kao pojedinaca a da toga nema ono što isti Duh čini u religijama i kulturama, jer novije učiteljstvo kao da ne dopušta tako drastično razlikovanje. S druge strane treba imati na umu da mnogi tekstovi na koje smo se oslanjali ne govore samo o religijama nego zajedno s njima spominju i kulture, povijest naroda itd, jer i one mogu biti 'dirnute' sastojnicama milosti.

Na crti dosadašnjih dokumenata katoličkog učiteljstva Komisija upozorava da s katoličkog stajališta nije sve dobro u nekršćanskim religijama: "Ako se ne može isključiti spasenjska vrijednost religija, nije rečeno da je u njima sve spasonosno, jer se ne može zaboraviti prisutnost duha zla, baština grijeha, nesavršenost ljudskog odgovaranja na Božje djelovanje" (br. 85). Komisija izvodi iz toga potrebu dijaloga s nekršćanskim religijama, i to ne samo na razini pojedinaca, nego na razini cijele Crkve (br. 116).

Kulture oplemenjuju pojedince i narode za izgradnju vlastite zajednice i svijeta

Ovdje pojam kulture upotrebljavam u onom smislu u kojem je upotrebljen u poglavlju Promicanje kulturnog napretka saborske konstitucije *Gaudium et spes* (GS 53-62). Tu je prvenstveno riječ o etnološkom, sociološkom i teološkom poimanju kulture, kao pojedinačnih i skupnih plodova uma i srca.⁴⁸ Prema Saboru u ljudsku kulturu spada sve ono čime "čovjek izgrađuje i razvija mnogostruke svoje duševne i tjelesne darove te nastoji da spoznajom i radom sebi podvrgne svijet; čini sve čovječnijim društveni život, i to u obitelji kao i u cijelom građanskom društvu, moralnim napretkom i napretkom institucija; konačno tokom vremena izražava, saopćuje i čuva u svojim djelima velika duhovna iskustva i težnje da one služe napretku mnogih, dapače i cijelog čovječanstva" (GS 53,2). Prema Saboru, stvaratelji kulture su ljudi kao pojedinci i kao članovi etničkih zajednica. Sabor govori o odnosu

48 Usp. komentare tog poglavlja, A. Dondeyne, "Juste promotion de l'essor culturel", u *L'Eglise dans le monde de ce temps. Constitution 'Gaudium et spes'. Commentaires du Schéma XIII*, Paris, Mame 1967, 205-230. A. C. Ramselaar, "Die Verlegenheit der Kirche gegenüber der Kultur", J. Ch. Hampe, *Die Autorität der Freiheit. Gegenwart des Konzils und Zukunft der Kirche im ökumenischen Disput*, Band III, München, Kösel-Verlag 1967, 338-345. R. Tucci, "Zweites Kapitel des zweiten Teils: Die richtige Förderung des kulturellen Fortschritts", LThK 14, 447-484. Od hrvatskih teologa saborskim poimanjem kulture bavio se Vj. Bajsić, "Poruka Koncila i kulturne vrednote današnjice", BS 1996, 220-229.

vjere i kulture općenito, a zatim posebno o odnosu kršćanstva i kulture. Traži odgoj za integralnu kulturu te postavlja neka pravila za cjelovit kulturni napredak. Kulturnom djelatnošću ljudi po Božjoj odredbi podvrgavaju prirodu sebi i vrše Isusovu odredbu o služenju Bogu u ljudskoj braći i sestrama.

Iako postoje brojne definicije kulture, zanimljive za teologiju, čini se da bi s B. Mondinom trebalo uočavati slijedećih pet bitnih elemenata:⁴⁹

1. Jezik - kojim se skupine konstituiraju u narode i pišu književna djela;
2. Običaji (*mores*) - koji mogu biti tehnološki, ekonomski, socijalni, politički, pravni, religijski, estetski, rekreativni, obrazovni;
3. Tehnike - eksteriorizacija kulture, ali one služe osobi i društvu;
4. Vrednote - duša kulture, a time i društva: život, pravda, mir, sloboda, ljepota, mudrost, i dr.: "Sve što neki narod misli i proizvodi, njegovi pothvati, umjetnička književna, religiozna djela dobivaju nadahnuće od vrednota";⁵⁰
5. Institucije - služe društvu i pojedinim ljudskim osobama: vlada, škole, vojska, općine, bolnice...

B. Mondin kaže: "Religija ulazi u sve bitne sastojnice kulture: u način izražavanja (*linguaggio*) svojim simbolima i mitovima, u običaje svojim zapovijedima, u tehnike svojim obredima, u vrijednosti svojim procjenjivanjem zbilje, u institucije svojim hijerarhijama."⁵¹ Sabor pozdravlja solidarnost kao svojstvo današnjih kultura, te borbu protiv kulturnog siromaštva u današnjem svijetu. Svečano izjavljuje da je moguć sklad između integralne kulture i kršćanstva, te potiče kršćane da "žive u najtješnjem dodiru s drugim ljudima svoga vremena i da nastoje potpuno proniknuti njihov način mišljenja, čiji je odraz kultura" (GS 62,6). Iz toga se u poslijesaborskoj teologiji razvila živa rasprava o inkulturaciji kao dugotrajnom procesu koji se tiče svih kršćana, ne samo u misijskim zemljama, nego i ondje gdje je Crkva već stoljećima zasađena. Najznačajniji službeni dokument o tome izdala je Međuna-

49 Usp. B. Mondin, "Cultura", *Dizionario di missiologia*, 167-175. Služio sam se i člankom C. Andresen - G. Harbsmeier, "Kultur", *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* 4, Tübingen, J. C. B. Mohr 1986, 94-107. Svaki od ovih autora navodi bibliografiju na svom i drugim jezicima.

50 B. Mondin, Art. cit., 171.

51 B. Mondin, Art. cit., 172.

rodna teološka komisija 8. listopada 1988. pod nazivom *Vjera i inkulturacija* koji nažalost (još) nije preveden na hrvatski.⁵²

Ivan Pavao II. u svojim enciklikama i govorima skreće pažnju na povezujuću ulogu kulture u pojedinim narodima i u cijelom svijetu: "Dok Duh djeluje u srcima ljudi i u povijesti naroda u kulturama i religijama, izvršava ulogu priprave za evanđelje i ne može biti bez povezanosti s Kristom, Riječju koja je postala tijelo djelovanjem Duha 'da on kao savršen čovjek sve spasi i u sebi sve rekapitulira'" (RM 29). U govoru zastupnicima UN u New Yorku 5. listopada 1995. izrazio je žaljenje što uz već usvojenu Deklaraciju o ljudskim pravima iz 1948. UN nisu usvojili sličnu Deklaraciju o pravima naroda, osobito malih. U tom ozračju tražio je da se poštuju razlike među narodima, te o kulturi rekao: "Stoga iz krvava iskustva znademo da strah od 'razlika', posebno kad se odražava u uskom i isključivom nacionalizmu koji niječe svako pravo 'drugome', može voditi pravom užasu nasilja i terora. Ipak, potrudimo li se da na stvari gledamo objektivno, možemo opaziti da postoji temeljno zajedništvo (*fundamental commonality*) koje nadilazi sve razlike i narode. Različite su kulture naime samo različiti načini sučeljavanja s pitanjem o značenju osobnog života. Upravo tu nalazimo jedan izvor poštovanja koji dugujemo svakoj kulturi i svakoj naciji: *svaka kultura je napor oko promišljanja tajne svijeta i posebno tajne ljudske osobe: način izražavanja transcendentne dimenzije ljudskog života*. Srž svake kulture je pristup misteriju Boga kao najvećem od svih misterija."⁵³ Ove misli predstavljaju razradu onoga što je rekao o djelovanju Duha Božjeg u tradicijama i kulturama naroda.

Dokument Međunarodne teološke komisije *Vjera i inkulturacija* skreće pažnju katolicima na mnoštvo religija i kultura u današnjem svijetu: "Danas kršćani sačinjavaju samo trećinu stanovništva svijeta; stoga će trebati živjeti u svijetu koji pokazuje sve veću simpatiju prema religijskom pluralizmu. Uzevši u obzir važnost religije u kulturi, određena mjesna ili partikularna Crkva zasadena u nekršćanskoj sociokulturalnoj sredini treba veoma ozbiljno računati s religijskim sastojnicama te sredine" (III,8-9). Isti do-

52 Latinski i talijanski tekst objavljen u *Enchiridion Vaticanum II*, 846-895. Za teologiju inkulturacije usp. A. A. Roest Crollus, "Inculturazione", *Dizionario di missiologia*, 281-286. Autor navodi dokumente crkvenog učiteljstva sa smjernicama za inkulturaciju koja treba ostati u granicama katoličkog zajedništva dok se određena partikularna Crkva prilagođuje duhu i običajima svoga naroda. Inkulturacija je bitna da bi partikularna Crkva imala svoj identitet. Usp. također Vj. Bajsić, "Krštenje kao enkulturacija", BS 1978, 36-43. Tim problemima bavi se i u svojim knjigama *Na rubovima Crkve i civilizacije*, Zagreb, KS 1972., te *Ekologija slobode*, Zagreb, KS 1994. i *Obrnuto vrijeme*, Zagreb, KS 1994.

53 *The Visit of His Holiness Pope John Paul II to the United Nations*, New York, The Path of Peace Foundation 1995, 51. *Koso* tiskane riječi preuzete iz izvornika.

kument podsjeća da su religije upravo svojom razlikovnošću i brojnošću "često pothranjivale diskriminaciju i ljubomoru, fanatizam i despotizam, a to su razlozi zbog kojih je religija optuživana kao izvoriste podjela u ljudskoj obitelji", dok bi Crkva trebala biti "znak i sredstvo povezivanja ljudi i naroda" (III, 13). Već smo razmatrali tekst dokumenta *Dijalog i naviještanje* iz 1991, br. 45 o povezanosti religije i kulture. Taj dokument vidi u današnjoj kulturi opasnost neumjerene internacionalizacije: "Pažljivi dijalog dopušta priznanje i prihvaćanje kulturalnih vrednota koje poštuju dostojanstvo ljudske osobe i njezino transcendentno određenje (*destino*). S druge strane, mjesne kulture drugih religijskih predaja mogu staviti u pitanje neke vidove uobičajeno kršćanskih kultura (usp. EN 20). U ovim složenim odnosima između kulture i religije međureligijski dijalog na kulturalnoj razini dobiva, dakle, vrlo veliku važnost. Njegov će cilj biti odstranjivanje napetosti i sukoba te mogućih sučeljavanja radi boljeg razumijevanja među raznim religijskim kulturama koje postoje u određenom području. Moći će doprinositi čišćenju kultura od svih razljuđujućih sastojnica i biti tako činilac preoblikovanja. Moći će pomoći također u promicanju stalnih kulturalnih vrednota kojima prijeti modernost i neumjerena internacionalizacija" (br. 46). Ovdje se kulturama pridaje sposobnost da stvaraju i štite vrednote koje osvjetljaju ljudsko dostojanstvo i usmjeravaju ljude u duhu njihove transcendentnosti.

Međunarodna teološka komisija u dokumentu *Kršćanstvo i religije* iz god. 1997. navodi izreku sadašnjeg Pape da vjera (*fede, ne religione*) koja nije postala kulturom nije potpuno primljena, nije iznutra domišljena i nije vjerno življena. Zatim nastavlja: "Te riječi Ivana Pavla II. iz pisma kardinalu državnom tajniku (20. svibnja 1982.) pobliže pokazuju važnost inkulturacije vjere. Utvrđeno je da je religija srž svake kulture, kao instancija za konačni smisao i temeljna ustrojavajuća snaga. Stoga inkulturacija vjere ne može ne uzimati u obzir susretanje s religijama koje bi se trebalo prvenstveno ostvarivati u međureligijskom dijalogu" (br. 26). Za nas katoličke kršćane u zemlji sa susjedima, koji nisu samo katolici, ni samo kršćani, ovo znači trajnu obvezu računanja s kulturom i religijom sugrađana koji su drugačiji.

Činjenica uske ovisnosti religije i kulture u svakom narodu i širem području nameće potrebu teologije religija, koja s jedne strane ne zapostavlja uvjerenje o istinitosti vlastite religije (*pretesa di verità, Wahrheitsanspruch*),⁵⁴ a s druge poštuje ljudsku slobodu

54 Usp. P. E. Knitter, "Nochmals die Absolutheitsfrage. Gründe für eine pluralistische Theologie der Religionen", u K. J. Kuschel (izd.), *Christentum und nichtchristliche Religionen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1994, 86-101.

du pri odabiru životnih vrednota, uključivši i religiju. Noviji katolički pokušaji idu od Rahnerove teorije o "anonimnim kršćanima" pred Drugi vatikanski sabor⁵⁵ do prvih poslijesaborskih sinode, ⁵⁶ te kasnijih leksikonskih članaka⁵⁷ i čak priručnika.⁵⁸ Njemački katolički teolog Max Seckler ističe da teologija religija vrednuje pozitivno sve religije, ali ne "vrbuje" ni za jednu. Za njega je međureligijski dijalog (dakako različitih razina) dio teologije religija, jer je izraz zajedničkog traženja istine, te može istinske vjernike obogaćivati socijalno i kongitivno. Predlaže da istinitost religija vrednujemo po odgovorima na tri istinski religiozna pitanja:

- Tko je čovjek?
- Čemu se čovjek može nadati u sadašnjosti i budućnosti?
- Što čovjek treba činiti?

Također predlaže zajedničko međureligijsko traženje istine o čovjeku.⁵⁹ Dokument *Kršćanstvo i religije* iz 1997. traži da se djelovanje Duha u Crkvi i u nekršćanskim religijama ne rastavlja umjetno, ali ni poistovjećuje, jer Bog zove k sebi sve narode na spasenje. On se, međutim, u Kristu na jedinstven i neopoziv način očitovao, a Crkva ostaje znak spasenja u Kristu ponudenog i dostupnog: "U religijama djeluje isti Duh koji vodi Crkvu, ali se sveopća prisutnost Duha ne može izjednačavati s njegovom posebnom prisutnošću u Crkvi Kristovoj. Makar se ne može isključiti spasenj-

55 Usp. K. Rahner, "Das Christentum und die nichtchristlichen Religionen", *Schriften zur Theologie V*, Zürich, Benziger Verlag 1964, 136-158. "Die anonymen Christen", *Schriften zur Theologie VI*, Zürich 1965, 545-554.

56 Usp. H. Waldenfels, "Theologie der nichtchristlichen Religionen. Konsequenzen aus 'Nostra aetate'", E. Klinger - Kl. Wittstadt (izd.), *Glaube im Prozess. Christsein nach dem II. Vatikanum. Für Karl Rahner*, Freiburg, Herder 1984, 757-775.

57 Usp. M. Dhavamony, "Religioni non cristiane", *Dizionario di missiologia*, 433-438. On inzistira na zajedničarskom, ne pojedinačnom vidu nekršćanskih religija: "Ne radi se toliko o naglašavanju pojedinaca, jer oni postoje samo u socio-kulturalnom i religijskom okružju. Svakako se radi o polazištu od religija u kojima su formirane osobe i narodi. Međutim, od mogućnosti spasenja za svakog čovjeka ne može se prelaziti neposredno na opravdanje religija u sebi i kao takvih. Inače ne vidimo dobro kako Crkva može biti sveopći sakrament spasenja. Čini nam se da naš pristup teologiji nekršćanskih religija dopušta prikladnije prikazivanje središnjosti kršćanstva koje ima apsolutnu i sveopću vrijednost, a nije tek paralelno s drugima religijama. Ovdje se radi o teološkom stavu koji ima neposrednog odjeka na poimanje i metodologiju misijskog djelovanja. Potrebno je izbjegavati svako jednostrano istrčavanje, održavati stalni dodir s kršćanskim izvorima i tradicijom."

58 Usp. H. Bürkle, *Der Mensch auf der Suche nach Gott - die Frage der Religionen* (AMATECA - Lehrbücher zur katholischen Theologie, III), Paderborn, Bonifatius Verlag 1996. Autor ima iskustvo djelovanja među nekršćanima i dvadesetak godina piše radove o odnosu kršćanstva i drugih religija. Pozitivnu recenziju ovog teološkog priručnika objavio je Leo Scheffczyk u *Forum katholische Theologie* 15 (1997), 310-311.

59 Usp. M. Seckler, "Theologie der Religionen mit Fragezeichen" u njegovoj knjizi *Die schiefen Wände des Lehrhauses. Katholizität als Herausforderung*, Herder, Freiburg 1988, 50-70, 217-220.

ska vrijednost religija, nije rečeno da je u njima *sve* spasenjsko, jer se ne može zaboraviti prisutnost duha zla, baština grijeha, nesavršenost ljudskog odgovaranja na Božje djelovanje" (85).

Ivan Pavao II. odredio je da liturgijska godina 1997-1998. bude posvećena Duhu Svetome kao priprava za jubilej 2000., i to pod vidom obnove vjerničke nade u svijetu: "Bit će važno ponovno otkriti Duha kao Onoga koji izgrađuje Kraljevstvo Božje na putu povijesti i pripravlja njegovu punu objavu u Isusu Kristu, animirajući ljude u duhu i dajući da iznikne u življenom iskustvu sjeme konačnog spasenja koje će doći na kraju vremena" (br. 45). Od kršćana i drugih ljudi traži da, prosvijetljeni Duhom, čitaju znakove nade koji postoje u današnjoj Crkvi i svijetu, unatoč mnoštvu teških i ozbiljnih problema koje ne trebamo previdati: "Kršćani su pozvani da se pripreme za Veliki jubilej početka trećeg tisućljeća obnavljajući svoju nadu u konačni dolazak Kraljevstva Božjega, pripremajući ga dan za danom u svojoj nutrini, u kršćanskoj zajednici kojoj pripadaju, u društvenoj sredini u koju su uključeni i tako također u povijesti svijeta" (br.46). U Poruci za Svjetski dan mira 1998, kojoj je zbog pedesete obljetnice Deklaracije UN o ljudskim pravim dao naslov Iz pravednosti svakoga čovjeka rađa se mir za sve, Papa ponovno ističe katoličko uvjerenje da "Duh nade djeluje u svijetu. Prisutan je u nesebičnom služenju uz one koji rade uz odbačene i patnike, koji primaju doseljenike i izbjeglice, koji se hrabro odupiru odbacivanju pojedine osobe ili cijele skupine zbog etničkih, kulturalnih ili religijskih razloga. Prisutan je, osobito, u velikodušnom djelovanju svih koji strpljivo i ustrajno nastavljaju promicati mir i pomirenje među onima koji su nekoć bili protivnici i neprijatelji. Eto, to su svakako znakovi nade koji nas ohrabruju da težimo za pravdom koja vodi k miru" (br. 9).⁶⁰

Talijanski teolog Giovanni Cereti, u članku o prisutnosti i djelovanju Duha Svetoga u svijetu i u drugim religijama, iznosi pregled tekstova koje smo ovdje razmatrali, te izvodi dva važna zaključka:

- 1) Duh Sveti poticao je Crkvu pri razmišljanju o poštivanju vjerske slobode i nekršćanskih religija u pluralističkom svijetu: "Pod vodstvom Duha ona je presložila svoj stav prema drugim religijama i zauzela se za razvijanje međureligijskog dijaloga."
- 2) Duh koji Crkvu "uvodi u svu istinu" (Iv 16,13) poslužio se nazočnošću i djelovanjem nekršćanskih religija da

⁶⁰ Prijevod dijelom preuzet iz *KTA - Vijesti* 1997, br. 18, str. 11-14 uz neznatne precizacije na temelju engleskog službenog prijevoda *Message of His Holiness Pope John Paul II for the Celebration of the World Day of Peace, 1 January 1998*, Vatican Press 1997.

Crkvu potakne na sveopću obnovu i otvaranje prema tim religijama: "Sučeljavanjem, dijalogom i mirotvornim natjecanjem s velikim religijskim tradicijama u svijetu kršćanin raste uz djelovanje Duha Svetoga u shvaćanju svoje vjere te biva potaknut da je živi sa sve većom vjernošću i ljubavlju".⁶¹

Međureligijski dijalog radi vjerničkog upoznavanja i suradnje u djelovanju oko općeg dobra

Pavao VI. enciklikom *Ecclesiam suam* 6. kolovoza 1964. širom je otvorio katolička vrata pojmu i prakticiranju dijaloga.⁶² U prvom dijelu govori o svijesti koju Crkva treba imati o sebi, u drugom o potrebi temeljite obnove Crkve, u trećem o dijalogu unutar Crkve, ali i Katoličke Crkve s drugim kršćanskim Crkvama, zatim sa svijetom i s nekršćanskim religijama. U ono doba bio je aktualan i dijalog s ateistima, radi marksističkog socijalizma u velikom broju država, pa i njima poklanja potrebnu pažnju. Potreba dijaloga iz Papine enciklike utkana je u sve dokumente sabora, pa su o dijalogu napisane brojne i duboke rasprave, kod nas i u svijetu.⁶³

Ovdje se ograničavamo na neke vidove međureligijskog dijaloga kako ga gledaju katolički dokumenti iz 1991. i 1997. U dokumentu *Dijalog i naviještanje* cijelo prvo poglavlje (br. 14-54) govori o oblicima međureligijskog dijaloga i zaprekama za uspješnost takvog susretanja vjernika različitih religija. Dijalog izlazi iz potrebe da se pravedno vrednuju druge religije, te da se u njima prepoznaju "duhovne i ljudske vrednote" (br. 14). Partneri dijalo-

61 G. Cereti, "Presenza e azione dello Spirito Santo nel mondo e nelle altre religioni", *Tertium Millennium* I, 4 (Settembre 1997), 56-59. Usp od istog autora: *Per un' Ecclesiologia ecumenica*, Edizioni Dehoniane, Bologna 1997. On je predsjednik talijanskog ogranka Svjetske konferencije religija za mir (WCRP/Italy).

62 Za hrvatski prijevod usp. *Enciklika Ecclesiam suam - Crkvu svoju njegove svetosti Papa Pavla VI Episkopatu, kleru, vjernicima cijele Crkve i svim ljudima dobre volje. O putovima kojima Katolička Crkva treba da izvršuje u naše doba svoju zadaću* (Dokumenti 54), Zagreb, KS 1979. Na 4. stranici stoji napomena: "U spomen petnaeste obljetnice objavljivanja enciklike *Ecclesiam suam* i prve obljetnice smrti pape Pavla VI." Usp. također komentar B. Duda, "Pogovor: Papa Pavao VI - učitelj dijaloga. Prikaz nastupne enciklike pape Pavla VI. *Ecclesiam suam - Crkvu svoju* (3. dio)", *Ondje*, 71-105.

63 Uz gore navedeni članak B. Duda usp. T. Šagi-Bunić, *Ali drugog puta nema. Uvod u misao Drugog vatikanskog koncila*, Zagreb, KS 1969, 377-396. Vj. Bajsčić, *Na rubovima Crkve i civilizacije*, 247-313. Fr. Precla (priredio), *Dijalog. Na putu do istine. Zbornik u čast Augustina Pavlovića OP*, Zagreb, Globus 1996. Knjiga sadrži 30 članaka različitih autora o dijalogu na području egzegzeze, filozofije, interdiscipline, teologije, židovsko-kršćanskih odnosa, ekumenizma, suvremenih i praktičnih problema. Jedanaest članaka na njemačkom uz sažetak na hrvatskom. Na kraju je članak P. Radelja o bio-biografiji Augustina Pavlovića.

ga trebaju biti spremni da jedan drugome postavljaju pitanja o sadržaju vlastite vjere, ali "otvorena duha", bez polemike i prozelitizma (br. 32). Vjerujući u Boga koji je ušao u dijalog s ljudima, Katolička Crkva želi ulaziti "u dijalog spasenja sa svima" (br. 38). "U ovom dijalogu spasenja kršćani i drugi pozvani su na suradnju s Duhom uskrslog Gospodina, s Duhom koji je prisutan i djeluje posvuda. Međuvjerski dijalog ne teži samo k uzajamnom razumijevanju i prijateljskim odnosima. Dostiže mnogo dublju razinu - razinu duha - gdje se razmjena i suodgovornost sastoje u uzajamnom svjedočanstvu vlastitog vjerovanja i u zajedničkom otkrivanju odnosnih vjerskih uvjerenja" (br. 40). Ovaj i slični tekstovi nadahnuli su biskupa Michaela Fitzgeralda, tajnika Papinskog vijeća za međureligijski dijalog da jednom svome predavanju dadne naslov: Duh Sveti nadahnitelj međureligijskog dijaloga.⁶⁴

Dokument nabraja četiri oblika međureligijskog dijaloga, "bez nakane da im se odredi red po važnosti" (42):

- a) *Dijalog života* pri kojem se sugovornici trude živjeti u duhu otvorenosti i dobrosusjedstva, dijeleći zajedničke radosti, teškoće, probleme i brige;
- b) *Dijalog djela* koji se sastoji u suradnji na pothvatima za opće dobro, kao što su na pr. razvoj i oslobođenje;
- c) *Dijalog teoloških razmjena* koji vode stručnjaci nastojeći pojasniti smisao i shvaćanje vlastite vjerske baštine pred sugovornikom koji je drugačiji;
- d) *Dijalog vjerskog iskustva* u kojem sugovornici jedni drugima pomirljivo priopćavaju svoja vjerska iskustva, na pr. o molitvi, o kontemplaciji, o vjeri, o traženju Boga i Apsolutnoga.⁶⁵

64 Michael L. Fitzgerald, "Lo Spirito Santo, ispiratore del dialogo", predavanje održano 30. srpnja 1997. u Passo della Mendola, pokrajina Trento, sudionicima 34. zasjedanja za ekumensku formaciju laika i svećenika koje svake godine priređuje *Segretariato attività ecumeniche* sa sjedištem u Milanu. Objavljeno u knjizi: A.A. V.V., *Le Chiese e le altre religioni: quale dialogo? Atti della XXXIV sessione di formazione ecumenica*, Ancora, Milano 1998, 129-142. Drugi članci iz te knjige važni za našu temu: G. Favaro, "Il dialogo interreligioso? con chi? (I)", op. cit., 15-45; P. Ricca, "Il dialogo interreligioso: perché? con chi? (II)", op. cit., 46-64. Mons. Fitzgerald iznio je u tom predavanju kako je sa skupinom djelatnika iz svoga Vijeća god. 1990. sudjelovao u Japanu kroz dva tjedna u životu budističkih monaha u Japanu. Mladi monasi sjedili su po dvanaest sati dnevno u stavu meditiranja, ali od gostiju nisu tražili da to izdrže. Tada su kršćanski sudionici doživjeli što za budiste znači duh nutrine.

65 Usp. N. Bižaca, "Međureligijski dijalog između nužnosti i dileme", BS 1997, 21-42. Ovaj profesor Teologije u Splitu upozorava da je dijalog za sve četiri razine potreban, ali da ovaj posljednji (dijalog vjerničkog iskustva među različitim) može biti "krut i težak izazov" (41). On je s talijanskog preveo knjižicu S. Bocchini, *O religijama. Zar su sve religije jednako dobre?*, Split, Crkva u svijetu 1996, 35 str.

U krajevima gdje još nije institucionaliziran dijalog pomoću ustanova koje osnivaju i nadgledaju zakoniti vjerski poglavari, moguć je i poželjan dijalog života i dijalog humanog djelovanja radi općeg dobra. Biskup Komarica napisao je kao član Papinskog vijeća za međuvjerski dijalog pogovor hrvatskom prijevodu dokumenta *Dijalog i naviještanje*. U njemu kaže da je u našim prilikama "poželjan i potreban prvenstveno dijalog svakodnevnog života... putem međusobnog uvažavanja slobode savjesti i kulta, preko otvorenog razmjenjivanja mišljenja, preko zajedničkih akcija."⁶⁶ Međureligijski dijalog sa strane kršćana je zračenje ljubavi Božje, jer su uvjereni da Bog ljubi sve ljude, te ljubav proglašava vrhunskom normom međuljudskih i međureligijskih odnosa. Dijalog nije pokušaj obraćanja sugovornika nego međusobno informiranje i razmjena iskustava u svrhu humanijeg življenja i izgradnje humanijeg svijeta. Kod nas je, smatram, sada važnija međureligijska humana suradnja od formalnog međureligijskog dijaloga, iako ne može biti iskrene i plodne suradnje bez poniznog i dobronamjernog upoznavanja u dijalogu.

S katoličkog stanovišta međureligijski dijalog i naviještanje se ne isključuju nego dopunjavaju. Crkva za sebe traži pravo da svoju vjeru slobodno ispovijeda, svjedoči i širi, ali isto tako priznaje pravo drugim religijama. Teškoće za dijalog i naviještanje mogu biti unutar same Crkve i izvan kršćanske zajednice.⁶⁷ Unutarkršćanske teškoće mogu biti:

- nesklad između riječi i djela kršćana, "između kršćanske poruke i načina na koji kršćani žive" (br. 73);
- predrasude o navodnom narušavanju tude slobode i vjere;
- kršćani koji preziru religijske predaje i kulturu drugih "loše su pripremljeni za" svjedočenje i naviještanje evanđelja;
- kršćanski kulturni imperijalizam koji drugima pokušava nametnuti stranu kulturu.

Još je više teškoća i zapreka izvan kršćanske zajednice:

- povijesne nepravde koje su sljedbenici različitih religija nanijeli jedni drugima, na pr. križarske vojne, izgon Židova i Maura iz Španjolske, turska agresija na kršćanske narode Balkana i Europe;
- različito shvaćanje ljudskih prava i u vezi s time vjerske slobode;

⁶⁶ F. Komarica, "Pogovor", *Dijalog i naviještanje*, Sarajevo, Misijska centrala 1992, 63-67.

⁶⁷ *Usp. Dijalog i naviještanje*, br. 72-74.

- strah da slabimo vlastitu religiju i kulturu otvaranjem prema drugima i drugačijima;
- "Poistovjećivanje neke posebne religije s nacionalnom kulturom, s nekim političkim sustavom, stvara ozračje nesnošljivosti" (br. 74), jer povijesno iskustvo pokazuje da službeno ili neslužbeno postupanje prema određenoj religiji kao da je državna vodi u progon i diskriminaciju građana koji nisu pripadnici te religije;
- strah da bismo dijalogom mogli pridonositi religijskom sinkretizmu, relativizmu ili indiferentizmu; s druge strane indiferentizam oslabljuje interes za bilo kakvu religiju te potrebu vjerskog svjedočenja i naviještanja u društvu.

Unatoč svim ovim teškoćama unutar i izvan kršćanske zajednice, "Crkva hrabri i potiče međuvjerski dijalog ne samo između nje i drugih religijskih predaja nego također između ovih samih religijskih predaja. Ovo je jedan od načina ispunjavanja njezine uloge 'sakramenta', to jest 'znaka i sredstva prisnog sjedinjenja s Bogom i jedinstva cijelog ljudskog roda' (LG 1). Duh je poziva da hrabri sve religijske ustanove i pokrete da se susreću, da surađuju i čiste se sa svrhom promicanja istine i života, svetosti i pravde, ljubavi i mira, oznake onoga kraljevstva koje će Krist na kraju vremena predati svom Ocu (usp. 1 Kor 15,24). Tako je međuvjerski dijalog doista dio dijaloga spasenja koji je započeo Bog" (br. 80). Ovim katoličko učiteljstvo potiče sve katolike da ozbiljno i vjernički pristupaju međureligijskom dijalogu, makar ne postizavali spektakularnih uspjeha. Kardinal Francis Arinze već petnaest godina predvodi Papinsko vijeće za međureligijski dijalog. Prošle godine objavio je svoju knjigu *Meeting other believers* (Susretanje drugih vjernika). U njoj se snažno zalaže za duhovnost kakva je potrebna partnerima međureligijskog dijaloga⁶⁸. Dokument *Kršćanstvo i religije* iz 1997. kaže da dužnost i potreba međureligijskog dijaloga izlazi iz osjećaja za Boga i čovjeka (*il senso di Dio, il senso dell'uomo* - br. 107-109). Takav dijalog je to susretanje bića stvorenih na sliku Božju, makar ta slika bila u njima zamračena grijehom (112). Međureligijski dijalog spada na kršćanski poziv: "Medusobno svjedočenje trajno je utkano u dijalog među osobama različitih religija. Ovdje, međutim, kršćansko svjedočenje nije naviještanje evanđelja ali jest sastavni dio poslanja Crkve, kao zračenje ljubavi koju u nju razlijeva Duh Sveti" (117).

⁶⁸ Posljednje, deveto poglavlje te knjige (izdavač Gracewing, Leominster 1997) naslovio je "Spirituality in the Dialogue", te ga dao objaviti i u časopisu svoga Vijeća *Pro Dialogo* 1997, 3, 371-376.

Zaključak

Ivan Pavao II. napisao je Molitvu za godinu Duha Svetoga 1997-98., te predložio da je katolici mole širom svijeta. Jedna kiti-
ca te molitve spominje i međureligijski dijalog:

Duše mudrosti, koji diraš razum i srce,
usmjeri razvoj znanosti i tehnike
na službu životu, pravdi i miru.
Oplodi dijalog s pripadnicima drugih religija,
učini da se razne kulture otvore evandeoskim vrijednostima!
Dodi, Duše ljubavi i mira!

U ovu molitvu Papa je utkao katoličko učenje i vjerovanje o međureligijskom dijalogu. Uvjeren da Duh Božji djeluje u nekršćanskim religijama i kulturama, ali i da nije sve od Boga ono što sljedbenici tih religija i kultura govore i čine, prvi vjernik i učitelj vjere u katoličkoj zajednici potiče na međureligijski dijalog, te moli svjetlo i snagu Duha za hrabro ulaženje u takav dijalog i mudro postupanje pri međureligijskom susretanju. Međureligijski dijalog, zajedno s napretkom znanosti i tehnike služi životu, pravdi i miru.

Imam Hamzah Zeid Kailani je Palestinac koji već tridesetak godina živi u Nizozemskoj služeći muslimanima koji tamo žive kao izbjeglice ili kao inozemni radnici. Vodi nizozemski ogranak WCRP i član je Izvršnog odbora WCRP za Europu. Upoznao sam ga na sjednicama tog odbora. Na konferencijama i radnim sjednicama koje organizira WCRP više puta je izjavio da su ga susreti s pripadnicima drugih vjera učinili svjesnijim što njemu daje muslimanska vjera i sposobnijim da druge bolje razumije. Ne pada mu napamet da se odrekne bilo čega iz svoje vjerske i kulturne baštine. Ovo njegovo iskustvo međureligijskih susreta mogu potvrditi i ja kao katolički kršćanin. Iako ostajemo različiti, poštujući vjeru jedni drugih, trebamo se susretati i razgovarati, jer nas je isti Bog poslao da živimo u pluralističkom svijetu i zadužio da kao vjernici pridonosimo izgradnji humanijeg svijeta. Pogotovu mi sljedbenici kršćanstva, islama i židovstva u Bosni i Hercegovini.

ACTIVITY OF GOD'S SPIRIT IN NON-CHRISTIAN RELIGIONS AND CULTURES

Summary

According to Paul's apostolic experience and teaching gentiles can excel in numerous virtues because they have personal conscience and respectable culture. Inspired by Paul's teaching and by changing aspects of modern societies, the Fathers of the Second Vatican Council brought new evaluation of religious and cultural pluralism in the modern world. They introduced into different documents of Vatican II (DH, NAE, LG, AG, GS) the catholic belief and doctrine of *semina Verbi* in non-christian religions and cultures. They consequently encouraged catholics to carry on interreligious dialogue and cooperation for the sake of common good. Active assistance of the Holy Spirit in individual non-christians who are behaving morally and doing good to their fellow humans is clearly admitted in the documents of the Council. In recent documents of the magisterium active assistance of the Holy Spirit is supposed also in non-christian religious communities and cultural institutions because they educate and inspire their members as individuals and as groups. This is attested in the following documents of John Paul II: *Christi fideles laici* (1988), *Redemptoris missio* (1990), *Veritatis splendor* (1993). This is also evident in some documents of Papal Councils and Commissions: *L'atteggiamento della Chiesa di fronte ai seguaci di altre religioni* (1984), *Fides et inculturatio* (1988), *Dialogo e annuncio* (1991), *Catechism of the Catholic Church* (1992), *Cristianesimo e religioni* (1997). Non-christian religions, in their own way, foster in their followers the sense of men's transcendent destiny and educate them for the moral good, while cultures enable and ennoble individuals and communities for building up of their own community and of human family at large. Catholics stick to their faith according to which in christianity is available the fulness of salvation in Christ, but they respect the believing conscience of non-christians who believe that their respective religions have the supreme truth. In catholic approach, the criterion of moral good and religious truth in non-christian religions and cultures is christian revelation, because interreligious dialogue and humanitarian cooperation request and make possible one's perseverance in his or her faith and respect for the faith and culture of others.